

A pozsonyi német evangélikus egyházközségben 1780–1848 között vezetett házassági anyakönyvek vizsgálatának első eredményei

AZ ANYAKÖNYVEK intenzív feldolgozására épülő történeti demográfiai kutatás eddig elsősorban falusi közösségeket vizsgált Magyarországon, ami vélhetően elsősorban a csekély kutatói kapacitással magyarázható. A városi történeti demográfia eddigi eredményeinek felmérése céljából a városmonográfiák ilyen tárgyú részeit, illetve megállapításait a közelmúltban áttekintő Buskó Tibor szerint e kötetek csupán kis hányadában található jelentős szakmai értéket képviselő elemzés.¹ Dolgozatából az is kiderül, hogy az anyakönyvek alkalmazása nem általános, továbbá gyakorta kritikátlan. E forráscsoport alighanem legintenzívebb feldolgozására – a családrekonstrukcióra – eddig csupán néhány kutató tett kísérletet, és ezek eredményeit is jobbára néhány táblára szorítkozó adatközlésekben tették közzé. Az eddigi legnépesebb, monografikus igényrel feldolgozott település egy dunántúli kisváros, Keszthely, ahol a családrekonstrukciós módszer révén a demográfiai magatartás korábban el nem érhető összefüggéseit sikerült megragadni.²

Pedig az anyakönyvek lehetőségeinek kiaknázása jelentős eredményekkel kecsegtet a történeti városok jobb megismerése terén. Ezt példázhatja Bácskai Vera elemzése, aki a pesti házassulókat (1735–1830 között) öt időmetszetben megvizsgálva fontos megállapításokat tett több sajátosan városi jelenséggel – a vándorlással–letelepedéssel, illetve az endogámia–exogámia társadalmi (rendi, foglalkozási) helyzet szerint differenciált megoszlásával – kapcsolatban.³ De a

¹ BUSKÓ, 2003. 339.

² BENDA, 2001a, amely a szerző doktori disszertációjának demográfiai tárgyú eredményeit foglalja össze. Számos szempontra kiterjedő elemzés továbbá a Miskolc történeti monográfia demográfiai fejezete, amely azonban több kérdést – köztük éppen a házassalással összefüggő jelenségeket – nem az egész időszakra, hanem csupán mintaévek alapján vizsgál. FARAGÓ, 2000.

³ BÁCSKAI, 1979.

szűken vett demográfiai kutatás számára is sajátos és érdekes terep a város, hiszen például a széleskörű illegitimitás (törvénytelen születés) vagy a negatív természetes szaporulat (a születésszámot jelentősen meghaladó halálozás, az *urban graveyard* jelenség⁴) lényegi, a népesedés egészét jelentősen befolyásoló jelenségeket firtató kérdések, és valószínűleg jellegzetesen a városokhoz köthetők. Ilyen lehet továbbá a – részint a nagyobb népesség, részint a heterogénebb társadalmi összetétel és az ezt méltányoló tolerancia, részint talán a korábban jelentkező szekularizáció miatt – szélesebb házassági piac a házasodásra, így a házasodási életkorra⁵ vagy az újránházasságra gyakorolt hatása is. Az utóbbi jelenség vizsgálatára értelemszerűen alkalmas terepet kínálnak az olyan középvárosok, ahol különböző keresztény felekezetek éltek egymás mellett, ráadásul rendi szempontból is heterogének voltak: a polgári elem mellett nemesi, honorációr és a polgári rend alatti csoportok is megfordultak.

Jelen dolgozat szerény hozzájárulás egy ilyen közösség – az 1848 előtti évszázad egyik legurbanizáltabb magyarországi városa, a II. József koráig fővárosi szerepkört is betöltő Pozsony – demográfiai viszonyainak feltárásához.⁶ Pozsony szabad királyi város népesedési folyamatait eddig érdemben alig vizsgálták, noha a szlovák történetírás elkészítette a város történetének monografikus feldolgozását, korábban pedig Sas Andor részletesen kutatta Pozsony 1815–1848 közötti történetét.⁷ Az egyházi anyakönyvek azonban a korszakra nézve hiánytalanul rendelkezésre állnak, és – legalábbis 1828–29-ig, a Magyar

⁴ FARAGÓ, 1993. A szerző ismerteti az *urban graveyard* tétellel szemben kritikus hipotéziseket is, és a magyarországi empirikus adatokat szembesíti a nyugat-európai kutatási eredményekkel. Eszerint a magyar városokra inkább a népmozgalom pozitív egyenlege a jellemző, ám ez nem a halandóság javulásával, hanem a továbbra is igen magas születésszámmal magyarázható. Pozsonyban jelenleg csupán a német evangélikus egyházzal tudunk hasonló adatokat közölni, amely szerint az 1794 és 1848 közötti 55 évből 19 év hozott negatív természetes szaporulatot, s ezalatt 14538 keresztelésre 13678 halálozás (94.1%) jutott, noha a város népesedési helyzetét mind a két francia megszállás (1805, 1809), mind a kolerajárvány érzékenyen érintette.

⁵ Faragó Tamás szerint a 18. század végén Magyarországon létezett három házasodási modell közül az egyik többé-kevésbé megegyezett a nyugat-európainak nevezett házasodási modellel, és ez éppen a népesebb városokra jellemző. (Lásd később.) FARAGÓ, 1999. 55.

⁶ Kutatásom távlati célja annak feltérképezése, hogy a pozsonyi lakosság hogyan, milyen stratégiákat választva reagált arra, hogy a fővárosi szerep elvesztésével és Pest gyors előretörésével – egyébként magyar viszonylatban magasan urbanizált – városuk hátrább csúszott a városhierarchiában. A kérdéskör demográfiai vetületére is kiterjedő és családrekonstrukciós módszert is alkalmazó munkámat jelenleg az MTA Bolyai János Ösztöndíja és az OTKA (F47101) támogatja.

⁷ HORVÁTH – LEHOTSKÁ – PLEVA, 1978.; SAS, 1973. Az általam ismert egyetlen kivétel: DUKA ZÓLYOMI, 1977.

Országos Levéltár Mikrofilmtárában őrzött másolatok révén – Magyarországon is kutathatók.⁸

A vizsgált időszakban a városban négy egyházközség működött.⁹ Közülük a két római katolikus területileg különült el egymástól. Amint az a halotti anyakönyvek belső tagolásából kitűnik, a Szent Márton plébánia (amelynek székhelye az ország koronázó temploma) körzetéhez a tulajdonképpeni belvároson kívül hozzá tartozott a vele lényegében összenőtt, ám csak utóbb, a neoabszolútizmus idején Pozsonyhoz csatolt Váralja mezőváros, a Duna túlsó partján fekvő Engerau (Ligetfalu) község, és az itteni anyakönyvbe jegyezték be a pozsonyi irgalmas-rendiek és az Erzsébet-rendi apácák kórházaiban elhunyt férfiakat, illetve nőket is (akik közül természetesen nem mindenki volt pozsonyi illetőségű). A másik egyházközség a belvárostól észak-keletre fekvő külváros, a Blumental (Virágvölgy) templomának térsége. Amíg az előbbiben az 1830-as években évi 700–1000 főt temettek (a kolera évében, 1831-ben viszont 1396 főt), addig az utóbbiban 100–200 fő között mozgott évente a temetések száma ugyanebben az időszakban, amihez hozzáadandó az ugyanitt elkönyvelt, a városi árvaházban élő és szegény (*pauper*) temetést kapott évi 100–150 fő.

A katolikusokkal ellentétben az evangélikus egyházközségek nem területi alapon váltak szét, hanem (legalábbis névleg) „etnikai” szempontok szerint. Már 1610-ben létrehoztak ugyanis a három német lelkészi állás mellett egy lelkészi stallumot a magyar és a szlovák híveknek, és ettől kezdve a város életében meghatározó németektől elkülönült magyar–szláv (más néven magyar–szlovák) egyház működött.¹⁰ Ez utóbbi azonban számszerűen 1848 előtt jelentéktelen maradt – a születések száma az anyakönyv tanúsága szerint csak ritkán érte el az évi tíz főt.¹¹ Mindebből nem a szlovákság és a magyarság a németekhez viszonyított numerikus jelentéktelensége következik, hanem csupán az, hogy az anyakönyvezés gyakorlatából aligha lehet következtetéseket levonni az

⁸ A jelen tanulmányban részletesen elemzett források lelőhelye: MOL X7770 (a pozsonyi német ajkú ág. ev. lelkészség anyakönyvei), C 942 (1764–1787) és C 943 (1787–1825) filmtekercsek, illetve Archív Mesta Bratislavy, Matriky 301. (1820–1839) és 302. (1840–1852) (Evanjelický a.v. farský úrad – nemecký, Matrika sobášených) kötetek.

⁹ A négy egyház anyakönyveiről lásd még: DUKA ZÓLYOMI, 1977. 328–329.

¹⁰ SCHRÖDL, 1906. 135.

¹¹ Miközben jól ismert a szlovák nemzeti ébredési mozgalom második nemzedéke és a pozsonyi evangélikus líceum közötti szoros kapcsolat, beszédes adat, hogy a magyar–szláv egyház lelkésze, egyben a dunáninneni egyházkerület szuperintendense, Bilnitza Pál 1834-ben a német egyház templomában tartotta esküvőjét második feleségével, Dobay György Sámuel egykori lelkész lányával (Kettner Jónás polgármester bátyjának özvegyével), és korábbi házasságából született gyermekeit is ott keresztelték meg.

etnikai arányokra nézve. (Ezt a német egyház házassági anyakönyvében feltűnő magyar és szláv hangzású nevek is megerősítik.)

A német evangélikus egyház anyakönyvezése nem csupán etnikai tekintetben ölel fel az elnevezése alapján vártnál szélesebb népeiséget, de területi értelemben is. Itt regisztrálták ugyanis a Duna jobb partján, Pozsonnyal átellenben elterülő Főrév (*Oberufer*) és Ligetfalú (*Engerau*) községek, továbbá Váralja és Récse (*Ratzersdorf*) mezővárosok lutheránus lakosságának kereszteléseit, házasságát és temetkezését is, mivel ezeken a településeken nem működött evangélikus egyház. (Récse 1835-ben egyházszerkezeti értelemben önállósult.)

Mindebből az is következik, hogy a német evangélikus egyházközség társadalmilag roppant sokszínű volt: a szorosan vett (kézműves vagy kereskedő foglalkozásból élő) polgári lakosságon túl nagyszámú, szintén polgári címet nyert szőlőműves népesség¹²; jelentős arányú alkalmazotti, „plebejus” (kézműveslegény, napszámos és kapás) elem; önálló, kvázi-polgári foglalkozást űző, de a polgári címet meg nem szerzett személyek (kontárok, szatócsok, kocsmárosok); valamint tekintélyes számú, „úrinak” minősülő (nemes, tisztviselő, honorácior és a líceum akadémiai tagozatára járó diák) csoportok alkották a helyi lakosságot, amely mellett több száz fős, jobbágyi jogállású, főként agrár-őstermelő népesség élt az egyházközséghez tartozó további környékbeli településeken.

A felsorolt felekezeti közösségek közül az alábbiakban a német evangélikus egyház népesedési trendjeinek elemzéséhez igyekszünk adalékot nyújtani. A dolgozat kezdő időhatára 1780, amely a város fejlődésének megtorpanását jelzi, végpontja pedig 1848, amikor az utolsó országos intézmény – az országgyűlés – is elhagyta a várost.

Pozsony kiemelkedő, az Árpád korig visszanyúló, folyamatos városi hagyománnyal büszkélkedhet. Újkori történetén belül Mária Terézia uralkodásának korszaka jelentette a csúcspontot, amikor veje, Albert szász-tescheni herceg, magyar helytartó itt tartotta székhelyét, és (egy rövid időre) kvázi-udvari kultúra alakult ki körülötte. A város evangélikus közössége ekkoriban és korszakunkban is vitathatatlanul az ország legjelentősebb lutheránus egyházközsége volt, részint népességszáma okán, amely – eltekintve néhány kevésbé urbanizált, Békés megyei mezővárostól – a legnagyobb volt az országban.¹³ Emellett

¹² Az 1802 és 1848 között polgárjogot nyert evangélikusok körében 31,8% (357 fő) volt szőlőműves, ugyanez a katolikusoknál csupán 6,2% (119 fő).

¹³ Ludovicus Nagy 1828-ban közzétett adatai szerint (a Váraljával együtt számított) Pozsonyban 6689 protestáns lakott. NAGY, 1828. 256. Ezek nagy többsége az egykorú egyházi schematismus szerint a szabad királyi városban élő evangélikus volt (4486 főt a Belvárosban, 2090 főt a Blumentalban regisztráltak), mellettük 70 evangélikus lakott a Váralján, a

páratlan kulturális szerephez juttatta a még Bél Mátyás idején országos hírnevet szerzett líceuma, amely a 19. század első felében is egyháza legjelentősebb iskolája volt, ahol sok református is megfordult, és a líceumhoz kötődő értelmiség, amely egykor a hazai sajtó megszületésében is központi szerepet játszott. És nem utolsósorban az, hogy a még a reformkorban is országosan kiemelkedő differenciáltságú pozsonyi kézműveskultúra sokat köszönhetett a Német Birodalom (részben protestáns) területeiről folyamatosan érkező, jellemzően a specializált és ritka mesterségeket folytató iparosoknak, akik a városban megtelepedtek és a korabeli polgári mérce szerint be is illeszkedtek (régii polgári családokba házasodtak be, bekerültek a választott polgárságba).¹⁴ Igaz, jelenlegi ismereteink alapján ezen a téren nem látunk világosan megkülönböztethető protestáns és katolikus sajátosságokat. A pozsonyi német evangélikus egyház vizsgálata tehát több pusztán esettanulmánynál; a késő rendi korok polgári világának megismeréséhez visz közelebb.

Az alábbiakban – a feldolgozás jelenlegi szintjéből fakadóan – e közösség házasodásának csupán néhány összetevőjét vizsgálom meg: a házasságkötés dinamikáját, az első és újraházasodás viszonyát, a felekezeti vegyes házasodás gyakoriságát, a lokális endogámia és exogámia arányát, az első házasság megkötésekor regisztrált életkor változásait, végül a házasságkötés időbeliségének összefüggéseit. A további kutatás dolga lesz ezeknek az elemzéseknek az elmélyítése, valamint a születések és halálozások tendenciáival való összevetése, illetve a kérdés társadalomtörténeti irányú kitágítása.

A házasságkötések száma

Bár az anyakönyvezés hazai történetének korai szakaszában a kutatói tapasztalat és vélelmek szerint gyakori az alulregisztráltság, a pozsonyi evangélikus

reformátusok pedig csupán 19-en voltak. Bár a korabeli schematismusok nagy mértékben megbízhatatlanok (Pozsonyban például az 1820–1830-as évek során legtöbbször az előző évi adatokat vezették át az újabb számlálás helyett, és ez a gyakorlat a katolikus és a többi felekezet esetében egyaránt érvényesült), az anyakönyvek adatai is megerősítik az arányokra vonatkozó fenti megállapítást. Ezt meghaladó népességű evangélikus közösség az országban ekkoriban Csabán, Szarvason, Békésen és Nyíregyházán működött Ludovicus Nagy adatai szerint. A hazai lutheránus egyháztörténet szempontjából szintén nagy múltú és urbánus Sopronban 4972 protestáns élt. NAGY, 1828. ; *Schematismus 1828*.

¹⁴ Pozsony kézművességéről: BÁCSKAI-NAGY, 1984. 199. és 331.; a polgárjogot nyert bevándorlók összetételéről: TÓTH, 2000. és TÓTH, 2003., az evangélikus választott polgárok származásáról és családi kapcsolatairól: TÓTH, 2004.

egyház esetében – többek közt az anyakönyvezés helyi évszázados múltja, valamint az anyakönyvek írásképeinek és szerkesztésének rendezettsége alapján – feltételezhetjük, hogy a *matricula* a kötött házasságok összességét közli. A házassodás dinamikáját ennek ellenére sem könnyű megítélni (1. táblázat). 1817-től a forrás egymástól eltérő két típusba sorolható házasságok adatait tartalmazza, amelyek között már formai szinten is több különbség mutatkozik. A saját papok valamelyike¹⁵ előtt kötött, és az anyakönyvben sorszámmal ellátott házasságokon kívül ugyanis ekkortól bejegyezték a máshol kötötteket is, amelyről az itteni lelkész csupán értesítést (*Ankündigung, Verkündschein*) kapott. Ez utóbbi esetekben rendszerint kiderül, hogy római katolikus pap vagy valamely más lutheránus gyülekezet lelkésze végezte az esketést. Ezek a házasságok nem csupán kimaradtak a sorszámozásból – ezzel talán a statisztikai összegzést szem előtt tartva próbálták megelőzni az ismétlődéseket –, de még kronológiai értelemben is gyakran kilógnak a sorból (olykor hetekkel később vezették be őket).¹⁶ Ráadásul ezen belül 1817-től megjelent a felekezeti értelemben vett, vagyis római katolikus partnerrel kötött vegyes házasság is.¹⁷

A fenti okokból nehéz összehasonlítani a különböző időszakokban kötött házasságok számát, mivel lehetetlen eldönteni, hogy 1817-ben csupán a dokumentálás technikája módosult vagy a házassodás piaca is kitágult. Azt mindenestre számos példa bizonyítja, hogy a Szent Márton plébánián már 1817 előtt is kötöttek házasságot pozsonyi illetőségű katolikusok és evangélikusok.¹⁸ Azt azonban megbecsülni sem tudjuk, hogy a Pozsonyból elszármazó – például Sopronba költöző –, nem a pozsonyi lelkész által esketett házasulók száma mekkora lehetett 1817 előtt.

¹⁵ A német egyháznak többnyire két-három papja volt, akik közül mindegyik részt vett az anyakönyvezésben. Az egyes lelkészek eltérő részletességgel vezették a *matriculákat*. A papok névsorára ld.: SCHRÖDL, 1906. 2. köt. 5–7.

¹⁶ További eltérés, hogy az anyakönyvben csupán regisztrált házasságok esetében nem jegyezték fel a tanúkat.

¹⁷ 1784 előtt egy, az említettől eltérő szempont szerint regisztráltak bizonyos házasságokat a normálisnak tekintettektől elkülönítve: azokat, amelyeknél a házasulók az egyházi jóváhagyást megelőzően, törvénytelenül együttműködtek (*ante Ecclesiasticam Benedictionem illicito concubitu*). Az itteni elemzés keretében ezeket is vizsgálom, nem téve különbséget ezek és a „rendes” házasságok között. Annak nincs nyoma, hogy a hasonló eseteket 1784 után hogyan kezelték.

¹⁸ A Szent Márton egyházközségben 1800–1816 között kötött mintegy 3500 házasságból mintegy 260 (~7%) volt felekezeti értelemben vegyes házasság. (Az adatok 1805-ből hiányosak, innen a kerekített értékek.) E vegyesházasságok egy részében azonban a protestáns fél nem volt pozsonyi illetőségű. MOL X7768 (a pozsonyi Szent Márton rk. plébánia anyakönyvei) C. 917. (házasságkötés, 1789–1817)

Év	Pozsonyban kötött	Pozsonyban regisztrált	Összes
1780	75	n.a.	75
1781	43	n.a.	43
1782	59	n.a.	59
1783	64	n.a.	64
1784	58	n.a.	58
1785	51	n.a.	51
1786	49	n.a.	49
1787	46	n.a.	46
1788	61	n.a.	61
1789	51	n.a.	51
1790	43	n.a.	43
1791	52	n.a.	52
1792	61	n.a.	61
1793	57	n.a.	57
1794	51	n.a.	51
1795	68	n.a.	68
1796	65	n.a.	65
1797	60	n.a.	60
1798	58	n.a.	58
1799	62	n.a.	62
1800	69	n.a.	69
1801	66	n.a.	66
1802	54	n.a.	54
1803	62	n.a.	62
1804	57	n.a.	57
1805	59	n.a.	59
1806	56	n.a.	56
1807	61	n.a.	61
1808	71	n.a.	71
1809	33	n.a.	33
1810	75	n.a.	75
1811	80	n.a.	80
1812	63	n.a.	63
1813	65	n.a.	65
1814	48	n.a.	48
1815	54	n.a.	54

Év	Pozsonyban kötött	Pozsonyban regisztrált	Összes
1816	40	n.a.	40
1817	36	14	50
1818	44	14	58
1819	53	17	70
1820	42	39	81
1821	57	23	80
1822	44	26	70
1823	49	30	79
1824	46	21	67
1825	56	29	85
1826	58	27	85
1827	58	27	85
1828	63	33	96
1829	66	23	89
1830	51	22	73
1831	60	27	87
1832	70	38	108
1833	60	36	96
1834	54	36	90
1835	59	31	90
1836	47	27	74
1837	40	29	69
1838	58	38	96
1839	42	29	71
1840	52	34	86
1841	66	30	96
1842	49	20	69
1843	40	34	74
1844	34	39	73
1845	61	33	94
1846	57	34	91
1847	52	29	81
1848	52 β	30	82
1849	70	32	102
1850	71	41	112

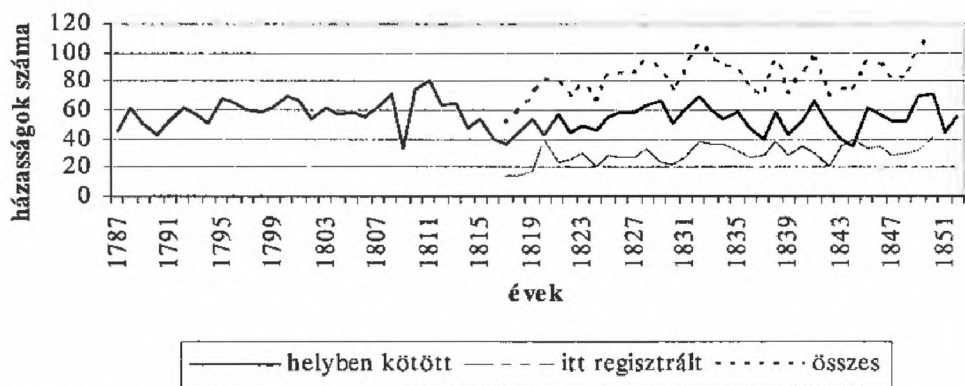
1. táblázat

E megszorítások mellett is levonhatók bizonyos következtetések. Az időszak elején az 1781-es évben jelentős zuhanás észlelhető az előző évhez képest. Ettől eltekintve a jozefinus évtized csupán kisebb csökkenést eredményezett, majd a századfordulóig valamelyest emelkedett a házasságkötések száma. Az 1809-es év – a második francia megszállás éve¹⁹ – drámai esését két év alatt nagyrészt pótolta a német evangélikus közösség, a francia háborúk lezárultát követő rossz termésű években alacsony szinten beállt házasságkötés-szám azonban tartósan bizonyult. Lassú emelkedést követően csupán 1830 körül érte el a (saját pap által végzett) esketések száma az 1790-es évek szintjét, ám a reformkor ismét csökkenést és hektikus ingadozást hozott. Az ismeretek mai szintjén mindebből az a következtetés vonható le, hogy a korszak traumatikus népese-dési eseményei – az 1831-es kolerajárvány és az 1846–1847. évi éhínség – viszonylag gyenge hatást gyakoroltak a házasodásra. A nagyobb magyarázó erejű ok feltehetően más demográfiai történésekben (például a halálozásban) vagy társadalomtörténeti fejleményekben (például a diéták idején megjelent idegenek Pozsonyban kötött házasságaiban) ragadható meg, amit majd a későbbi kutatás tisztázhat.

A másutt kötött házasságokkal együtt számítva a reformkor jelentős növekedést hozott a házasodások számában. A pozsonyi német evangélikusoknál csak regisztrált házasságok száma kevésbé ingadozott, és bizonyos években megközelítette – sőt 1844-ben meg is haladta – a helyi lelkész által esketetteket. (*1. grafikon*) Ez az adatsor társadalomtörténeti vonatkozásban azt sugallja, hogy némileg erősödött az igény a saját közösségen (lokális vagy felekezeti értelemben) kívüli partner választása iránt. Ismételjük azonban, hogy ez a kép csalóka lehet, mivel 1817 előttről nem rendelkezünk átfogó képpel a kifelé házaso-dókról.

¹⁹ Pozsony és térsége Magyarország azon, csekély kiterjedésű részéhez tartozott, amely a napóleoni háborúk idején hadszínterré vált. Előbb 1805 novemberében szállták meg a franciák néhány napra a várost. Ennél súlyosabb következményekkel járt, amikor 1809 júniusában ostrom alá vették Pozsonyt a napóleoni seregek, majd július közepétől négy hónapon keresztül megszállás alatt tartották. Ez az időszak a lakosság megsarcolását és a város tetemes eladósodását eredményezte. FÉNYES, 1851. 258–259.

A házasodás alakulása

I. grafikon

Az első- és újránházasodás megoszlása

A német evangélikus egyházközségben az esküvők 78,2 százalékában a vőlegény nőtlenként kötötte házasságát, 69 százalékában pedig mindkét fél először házasodott. (2. táblázat) (A fennmaradó esetekben szinte mindig özvegyek házasodtak újra, bár arra is akad néhány példa, hogy elvált férfit esketett a pap.²⁰) Az özvegyházasodások között jelentős többségben voltak az olyanok, amelyek alkalmával a vőlegény élt már korábban házasságban, mint amikor a menyasszony volt már férjnél (1031, illetve 758 eset; 290 esetben mindkét fél özvegyként lépett a házasságba). Ez a különbség jelezheti azt, hogy a férfiaknak jobb volt az esélyük az újránházasodásra.

Adataink értelmezéséhez az összehasonlítás révén fogódzót keresve megállapíthatjuk, hogy a pozsonyi evangélikus özvegyházassági arány jelentősen meghaladja a miskolci protestáns közösségekben mért értéket – ott a reformátusoknál és az evangélikusoknál is folyamatosan 20 százalék alatti azon házasságok aránya, ahol legalább az egyik fél újránházasodó; és a katolikusoknál is 25–29 között

²⁰ A válások gyakoriságát és az ilyen esetekben az újránházasodás esélyét nem tudjuk megbecsülni. Egy figyelemre méltó példa viszont jelzi, hogy az elvált nő partiképes maradhatott: 1797. október 30-án egy helyi lakatosmester lánya, Angerer Erzsébet Krisztina kötött házasságot egy patrícus polgárral (Szloboda Fülöp Jakab választott polgár kereskedővel), miután elválasztották az öt tizenhat éve elhagyott férjétől.

Év	Összes	Völgény 1. létszám	Völgény újraláz.	Meny. újraláz.	Mirakulató újraláz.	Egákszám újraláz.
1780	75	57	18	14	5	47
1781	43	31	12	9	1	23
1782	59	45	14	6	2	41
1783	64	54	10	8	3	49
1784	58	52	6	9	0	43
1785	51	30	19	8	3	25
1786	49	34	15	6	3	31
1787	46	33	13	8	3	28
1788	61	45	16	9	6	42
1789	51	35	16	8	4	31
1790	43	38	5	8	2	32
1791	52	39	13	10	3	32
1792	61	42	19	11	6	37
1793	57	43	14	17	8	34
1794	51	37	14	14	8	31
1795	68	53	15	17	5	41
1796	65	49	16	10	3	42
1797	60	54	6	13	1	42
1798	58	44	14	6	3	41
1799	62	49	13	8	1	42
1800	69	53	16	13	5	45
1801	66	48	18	10	5	43
1802	54	46	8	6	1	41

Év	Összes	Völgény 1. létszám	Völgény újraláz.	Meny. újraláz.	Mirakulató újraláz.	Egákszám újraláz.
1803	62	53	9	8	3	48
1804	57	40	17	8	6	38
1805	59	46	13	8	2	40
1806	56	37	19	9	5	33
1807	61	49	12	11	7	45
1808	71	53	18	13	7	47
1809	33	29	4	4	1	26
1810	75	50	25	17	12	45
1811	80	56	24	22	9	43
1812	63	45	18	21	7	31
1813	65	46	19	19	12	39
1814	48	36	12	8	2	30
1815	54	41	13	10	4	35
1816	40	28	12	8	1	21
1817	50	38	12	9	3	32
1818	58	44	14	13	6	37
1819	70	51	19	16	6	41
1820	81	69	12	14	3	58
1821	80	64	16	9	2	57
1822	70	60	10	11	5	54
1823	79	65	14	20	7	52
1824	67	51	16	9	4	46
1825	85	72	13	7	3	68

Év	Összes	Völgyény I. házasság	Völgyény újraláz.	Meny. újraláz.	Munkellátó újraláz.	Egyiksem újraláz.
1826	85	73	12	8	3	68
1827	85	73	12	10	2	65
1828	96	81	15	11	2	72
1829	89	65	24	16	6	55
1830	73	54	19	9	6	61
1831	87	64	23	13	5	56
1832	108	78	29	27	11	63
1833	96	82	14	5	2	79
1834	90	69	21	16	7	60
1835	90	72	18	8	3	67
1836	74	54	20	7	2	49
1837	69	58	11	13	2	47

Év	Összes	Völgyény I. házasság	Völgyény újraláz.	Meny. újraláz.	Munkellátó újraláz.	Egyiksem újraláz.
1838	96	71	25	20	10	61
1839	71	57	14	10	5	52
1840	86	73	13	9	5	69
1841	96	71	25	11	3	73
1842	69	62	7	6	0	56
1843	74	63	11	11	5	67
1844	73	62	11	6	2	58
1845	94	81	13	8	2	75
1846	91	74	13	13	3	68
1847	81	68	13	7	3	64
1848	82	65	17	12	3	56

2. táblázat

mozog ez az arány.²¹ Megfelel viszont a Duna-kanyar egyik vegyesen németek és magyarok lakta faluja, Dunabogdány viszonyainak, ahol (húszéves időszakokra számítva) 24–33 százalék között változott ugyanez.²² E néhány adatsor alapján megkockáztatható, hogy az újracházásodás valószínűsége nem mutat összefüggést az urbanitással.

Pozsonyban az évtizedek multával az újracházásodás bizonyos csökkenése észlelhető, bár a trend nem egyenes vonalú.²³ Az újracházásodás tekintetében a legkiemelkedőbb időszakok a népesedési válságokat követő évek, így 1810 és 1811, amikor 25, illetve 24 özvegy férfi, valamint 17, illetve 22 nő kötött házasságot, továbbá az 1831-es kolerajárványt követő esztendő, 1832 és 1833 (ekkor 23, illetve 29 özvegy férfi házasodott). Kézenfekvő, ám a későbbiekben ellenőrizendő magyarázat erre az összefüggésre, hogy a válságos években özvegyen maradtak lépnek ilyenkor sietve új házasságra. Ezek az időszakok azért is rendkívüliek, mert ilyenkor az özvegy menyasszonyok megközelítik az özvegy vőlegények számát.

Felekezeti vegyes házasságok

A 18. század végi és kora 19. századi magyar történelem közismert és aránylag jól feltárt területe a protestáns egyházak, illetve (a reformkorban) a liberális ellenzék törekvése a protestánsok egyházi egyenjogúsítására. Bár e kérdéskör egyik kiemelt aspektusa, a vegyesházasságok helyzetének szabályozására irányuló politikai akarat szintén számottevő figyelmet kapott a kortársak és a történészek részéről egyaránt,²⁴ arról keveset tudunk, hogy ez a probléma mennyivel volt több elvi-politikai küzdelemnél; állt-e a háttérben jelentős „tömegigény”. E kérdés megválaszolásához alkalmas forrásnak tűnik az olyan települések vizsgálata, ahol (mennyiségi értelemben) reális alternatíva a nem azonos egyházhoz tartozó házastárs választása.

Pozsonyban Ludovicus Nagy már idézett munkája szerint 1828 körül (a Váraljával együtt számított területen) a 37.180 fős lakosság 73.4 százaléka tartozott a római katolikus plébániához, és 18 százaléka volt protestáns. A fenn-

²¹ FARAGÓ, 2000. 180.

²² ELTER, 2002. 165.

²³ Az 1780-as években 35,4%, az 1790-es években 35,2%, az 1800-as években 31%, az 1810-es években 41,3%, az 1820–1829 között 27,2%, 1830–1839 között 30,3%, 1840–1848 között pedig 21,4% ez a hányad.

²⁴ A főbb események, valamint az idevágó forrásanyag és feldolgozások áttekintésére lásd: FAZEKAS, 1998.

maradó részt a (zömmel a mezővárosban élő) zsidóság alkotta, akik aránya az 1851-es népszámlálásra már a 13 százalékot is megközelítette, miközben a katolikusok és evangélikusok egymáshoz viszonyított hányada érdemben nem változott. Ráadásul a két keresztény felekezetet városi-polgári szinten szoros kapcsolat kötötte össze, amennyiben a városi vezető testületekben (a tanácsban és a választott polgárságban) a paritás elve érvényesült, és a céhekben is együttműködtek a különböző egyházakhoz tartozó mesterek. Emellett presztízsből, rangban (például a hívek társadalmi helyzetében) sem állt fenn hierarchikus viszony köztük, hiszen lényegében minden rétegben egyaránt előfordultak katolikusok és evangélikusok a városi nemességtől és honorácioroktól egészen a kapásokig és a napszámosokig. Ezek alapján indokoltnak tűnik azt feltételeznünk, hogy a vegyes házasság valóságos lehetőség lehetett, elterjedtsége pedig a konfesszionális gyengülésének fokmérőjeként értelmezhető.

E szempontokat előrebocsátva megállapíthatjuk, hogy a vegyesházasságok száma és aránya jelentősnek minősíthető a pozsonyi evangélikusoknál (3. táblázat). 1817 és 1848 között 830 alkalommal (az esetek közel harmadában) katolikusokkal kötöttek házasságot a gyülekezet tagjai.²⁵ Ráadásul az évek múltával az ilyen házasságok száma nőtt – míg eleinte évi 20 körül mozgott, a forradalom előtti évekre 30–40 közöttire emelkedett a számuk. A katolikus házastárs választása egyébként nem korlátozódott a városi protestáns lakosság bizonyos rétegeire – a vegyes házasságot kötők körében azonosíthatunk városi főtisztviselőt, a városi közösségbe mélyen beágyazott, nemzedékek óta Pozsonyban élő családban született választott polgárt, de a városhoz és a gyülekezethez nyilván lazábban kötődő invalidus katonát, királyi hivatalnokot, ügyvédet, orvost, színészt, számos kézműveslegényt, napszámost és a környékbeli falvak jobbágyait is. A riválisnak számító egyházzal szembeni toleranciát jelzi, hogy néhány esetben evangélikus lelkészek gyermekei házasodtak katolikusokkal.

²⁵ Összehasonlításképpen: Pesten az 1808–1810 között kötött összes házasság 7,2%-a, az 1828–1830 közöttieknek pedig 10,6%-a volt felekezetiileg vegyes (katolikus és „akatólikus” partnerek közötti) házasság. BÁCSKAI, 1979. 74. Egy másik irányból közelítve még jelentősebb arányt találunk: a pesti evangélikus egyházhoz 1820 után csatlakozott férfiak közül egy (ismeretlen időpontban készült) kimutatás szerint 30-an éltek „tisztán”, 45-en viszont vegyes házasságban. Evangélikus Országos Levéltár, Pesti Egyház N. 60. („Die in unsere Gemeinde seit 1820 eingetretenen Mitglieder ungemischter/gemischter Ehe”) A Türelmi Rendelet után alapított pesti egyház 1840-re már 7053 tagot számlált. (Névtár, 1840.) A gyülekezetet joggal tekinthetjük polgári szellemiségűnek, hiszen tagságához tartozott az országos szellemi, politikai közélet számos liberális szemléletű szereplője, valamint több, a város gazdasági életében meghatározó innovatív, vállalkozói mentalitású nagykereskedő.

Év	Összes	Vegyes	Eldönthetetlen
1817	50	14	
1818	58	14	
1819	70	17	
1820	81	31	
1821	80	17	
1822	70	22	
1823	79	25	
1824	67	19	
1825	85	25	
1826	85	20	2
1827	85	19	
1828	96	27	
1829	89	19	1
1830	73	16	
1831	87	26	
1832	108	30	1
1833	96	33	

Év	Összes	Vegyes	Eldönthetetlen
1834	90	34	
1835	90	28	1
1836	74	26	
1837	69	27	
1838	96	32	
1839	71	29	
1840	86	33	
1841	96	28	
1842	69	20	
1843	74	29	
1844	73	36	
1845	94	30	2
1846	91	41	1
1847	81	30	3
1848	82	33	2

3. táblázat

E tolerancia határait is jelezheti ugyanakkor, hogy felekezeti vegyesházasságot jóval nagyobb arányban kötöttek evangélikus, mint katolikus férfiak – mintegy kétszer annyi esetben volt a menyasszony katolikus, mint a vőlegény. Az arányok ilyen torzulása talán azzal magyarázható, hogy a társadalmi életben hagyományosan a férfiak játszottak döntő szerepet, és az evangélikus közösségben a férfiak tudták inkább elfogadtatni, hogy kívülről választanak maguknak partnert; illetve hogy az evangélikus gyülekezet a katolikus egyházhoz képest jobban tolerálta, hogy fiai idegen vallású asszonyt vezettek házukba. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Türelmi Rendelet több rendelkezését törvényi szintre emelő 1791. évi XXVI. törvénycikk 15. paragrafusában értelmében azok a vegyesházasságok minősültek kedvezőbbnek a protestáns egyházak szempontjából, amelyekben a feleség volt katolikus, mivel ezekben a születő fiúgyermek apjuk vallását követték, míg a katolikus apa mindkét nemű gyermekei katolikus vallásúak lettek. Ezért a protestáns egyházak számára elfogadhatóbb lehetett az olyan vegyesházasság, amelyek révén kisebb volt a hívek elvesztésének esélye. Ez a szempont azonban azt a kérdést is felvetheti, hogy nem akadályozta-e inkább az ilyen házasságkötéseket a katolikus egyház.

A házasság egyházközségi szintű vizsgálatainak egyik központi jelentőségű elemzési szempontja az, hogy milyen arányban választottak maguknak idegen településről házastársat a gyülekezet tagjai. Pozsonyban azonban e kérdéskör vizsgálatát megnehezíti, hogy az itt házasságot kötők területi illetőség szerint három, eltérő csoportba sorolhatók: lehettek helyiek (pozsonyiak), élhettek azon falvak vagy városok valamelyikében, amelyek leányegyházként Pozsonyhoz tartoztak, illetve részét képezhették a város nem állandó lakosságának. Ez utóbbi kör igen nehezen körvonalazható, mivel a kézműves legényeknek, de a kontár iparűzőknek is csupán egy kis hányada vált utóbb (többnyire a polgári címet is megszerezve) az állandó népesség részévé. A vármegyei, de a megye székhelyén sűrűn megforduló, számos esetben ott lakást is tartó nemesség, vagy éppen a diéták idejére követi minőségben vagy királyi alkalmazásban Pozsonyban tartózkodók esetében is nehéz olykor eldönteni, hogy mennyire tekinthetők a város állandó lakosainak. Hasonló a helyzet a honoráciorokkal is, akik a korabeli norma szerint nem tartoztak a helyi közösséghez,²⁶ és ténylegesen sem tudni például egy-egy orvorról, hogy mennyi ideig praktizált a városban; továbbá például a színészekkel, a Pozsonyban nagy számban előforduló nyugálományú tisztekkel – akik jelenléte miatt a 19. század közepén *Pensionopolis*-nak is nevezték a várost –, vagy az alkalmi munkából élő napszámosokkal. Az 1780 és 1847 között kötött házasságok közül összesen 449 esetben nincs a vőlegény illetőségére vonatkozó adat, és bár ezek egy részében is nagy valószínűséggel kikövetkeztethető, hogy az illető pozsonyi (a polgári címet viselőknél, akiknek apja is pozsonyi) vagy valamely szomszédos településre való (ha az apa odavalósi jobbágy), így is sok a bizonytalan eset.

Ami a környékbeli települések lakosságát illeti, összesen 512 olyan házasság adatait jegyezték be az anyakönyvbe, amikor a vőlegény récsei, főrévi vagy ligetfalui. Az ilyen házasságokban túlnyomórészt a menyasszony is ugyanazon településre való, kisebb arányban a többi környékbeli falu vagy mezőváros egyikéből származik, és csupán néhány esetben pozsonyi illetőségű. Mivel ez a

²⁶ Rheinhardt János orvos polgárfelvételi ügyében a városi tanács azzal utasította el 1847-ben a jelölt kérvényét, hogy „folyamodónak [...] orvostanársága mint szabad tudománynak semmi helyre vagy állomásra nem szorított, hanem a Birodalom minden tartományaira tetszés szerint kiterjedő, korántsem várostanácsai megadástól függő és adóteher nélküli gyakorlatára való szabadalom, az aránylag megmérhető és szükségképpen fizetendő adóval járó közönséges mesterségi jogokkal egy karba nem állíthatatik, s az úgynevezett polgári keresetmódok sorába nem tartozik”. Az érvelés további részéből kiderül, hogy ez az álláspont általában a honoráciorokra, nem csupán az orvosokra érvényes. MOL C.49. 1847. 38. 29. Idézi: TÓTH, 2000. 167.

népesség éppen ezért erősen endogámnak tűnik, és mivel a területi exogámia kérdésköre szempontjából az urbánus Pozsony sajátos minőséget képvisel, e vizsgálati szempont alkalmazása során ezt a népeiséget csupán az összehasonlítás céljából elemezzük.

Az adatok jelenlegi feldolgozottsága mellett az elemzést a vőlegényekre kell korlátoznunk. Figyelembe véve azonban azt, hogy a korabeli szokások szerint a házasságot jellemzően a menyasszony lakhelyén kötötték (függetlenül attól, hogy a továbbiakban a házasok hol települtek le), okkal feltételezhetjük, hogy a területi exogámia megítélésére alkalmasabb a vőlegény lakó-, illetve származáshelyének vizsgálata. E két adat külön vizsgálatát egyfelől alkalmassá teszi a forrás, amely – az első házasságok esetében – a vőlegény községi illetősége mellett többnyire közli az apa illetőségét is (noha ennek értelmezését megnehezíti, hogy nem tudjuk: érvényessége a házasságkötés időpontjára vagy a vőlegény születésének idejére esik). Másfelől a nagy arányú vándormozgalmal jellemezhető Pozsony esetében szükséges is ez a különbségtétel.

A 4. táblázatból kitűnik, hogy a vőlegények nagy többsége pozsonyi lakos (a vizsgált időszak egészére 72%), azonban ennek aránya meg sem közelíti Keszthelyét, ahol a katolikus népesség száma nagyságrendileg megfelel a pozsonyi evangélikusokénak. A Balaton-parti kisvárosban ugyanis 1750 és 1849 között a vőlegényeknek csak 10 százaléka nem lakott helyben.²⁷ A pozsonyi gyülekezetben egyébként az endogámia aránya viszonylag állandó. Jelentősebb változást csak az 1810-es évek hoztak, amikor hirtelen emelkedett a helyben lakó vőlegények aránya a háborús időszak fokozatos és kisebb arányú csökkenése után.

A nem pozsonyi illetőségű vőlegények közül a legtöbben a három szomszédos – a Duna túlsó partján elhelyezkedő, illetve a Nagyszombat felé vezető útra eső –, önálló anyaegyház nélküli településen laktak. Főréven, Récsén és Ligetfaluban összesen a vőlegények mintegy 10 százaléka élt. Ezekon kívül 24 település adott legalább egy ezreléknek megfelelő számú (öt vagy annál több)

²⁷ BENDA, 2001. 235. A 4. tábla adatai alapján kiszámítva. A város népességét a századforduló időszakában 4000 körülire, a reformkorban pedig 7000 körülire teszik a különböző források. Uo. 225.

	1780-89	1790-99	1800-1800	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes	%	összes	%
összes	557	577	588	603	817	853	746	4741		2668	
Pozsony	390	396	390	468	596	620	551	3411		1665	
<i>százalék</i>	70	68,6	66,3	77,6	72,9	72,7	73,9		71,9		62,4
ismeretlen	23	24	40	47	50	39	43	266	5,6	99	3,7
Főrév	30	44	38	24	44	64	42	286	6	6	0,2
Récsé	11	25	21	17	40	24	1	139	2,9	5	0,2
Ligetfalu	10	12	14	5	17	16	13	87	1,8	9	0,3
Bazin	9	7	6	4	9	7	9	51	1,1	13	0,5
Sopron	7	4	2	1	2	3	5	24	0,5	34	1,3
Bécs	3	3	2	1	1	6	8	24	0,5	10	0,4
Somorja	7	4	6	2	1	2	2	24	0,5	10	0,4
Pest	0	7	4	3	2	4	4	24	0,5	3	0,1
Szentgyörgy	0	6	3	1	5	1	7	23	0,5	4	0,2
Hainburg	0	0	0	0	5	10	7	22	0,5	0	
Misérd (Mischdorf)	7	3	6	0	1	2	1	20	0,4	1	0,1
Nagyszombat	1	2	1	2	4	3	4	17	0,4	4	0,2
Győr	1	4	5	2	1	1	2	16	0,3	18	0,7
Módor	3	3	2	4	0	0	2	14	0,3	16	0,6
Zarándfalu (Zorndorf)	4	1	3	1	2	0	1	12	0,3	11	0,4
Deutsch-Jahndorf	2	3	4	0	1	0	2	12	0,3	10	0,4
Oroszvár (Karburg)	3	1	3	1	0	2	0	10	0,2	2	0,1
Kőszeg	0	3	3	1	0	2	0	9	0,2	14	0,5
Gállos (Gols)	2	3	2	0	1	0	0	8	0,2	19	0,7

	1780-89	1790-99	1800-1809	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes	%	összes	%
Dévény (Theben)	2	0	2	0	0	3	0	7	0,1	1	0,1
Dioszeg	0	1	4	1	0	1	0	7	0,1	0	
Szerdahely	0	0	0	5	2	0	0	7	0,1	0	
Komárom	0	2	1	1	1	0	1	6	0,1	5	0,2
Miklóstalva (Nickelsdorf)	1	1	0	0	2	0	1	5	0,1	14	0,5
Hegychalom	1	0	1	1	1	1	0	5	0,1	6	0,2
Buda	0	2	0	0	0	2	1	5	0,1	3	0,1
Trencsén	0	0	3	0	0	1	1	5	0,1	0	
Rajka (Ragendorf)	1	1						4	0,1	13	0,5
Nürnberg (Bajoro.)								0		9	0,3
Level (Kaltenstcin)	1	1						2		8	0,3
Nördlingen (Bajoro.)								1		8	0,3
Ansbach	1							1		7	0,2
Rohonc			1					1		7	0,2
Berlin								0		6	0,2
Fürth (Bajoro.)								0		6	0,2
Selmec			1	1	1	1		4	0,1	5	0,2
Regensburg (Bajoro.)								0		5	0,2
Zittau (Lausitz)								0		5	0,2
Besztercebánya				2	1			3	0,1	4	0,2
Veszprém		1						1		4	0,2
Bayreuth								0		4	0,2
Drezda								0		4	0,2

	1780-89	1790-99	1800-1809	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes	%	összes	%
Schwarzenbach an der Saale (Bajoro.)								0		4	0,2
Zwickau (Szászó.)								0		4	0,2
Danzig	1							1		3	0,1
Rozsnyó				1				1		3	0,1
Ruszt		1						1		3	0,1
Sárvár		1						1		3	0,1
Adorf								0		3	0,1
Asch (Cseho.)								0		3	0,1
Bártfa								0		3	0,1
Kitzingen (Würzburg)								0		3	0,1
Kreussen (Bajoro.)								0		3	0,1
Lauf (Nürnbergnél)								0		3	0,1
Lipcse								0		3	0,1
Loipersdorf (Vas)								0		3	0,1
Magdeburg (Szászó.)								0		3	0,1
Mallersrith (Bajoro.)								0		3	0,1
Nagy-Lomnic (Szepecs)								0		3	0,1
Schleiz (Szászó.)								0		3	0,1
egyéb	39	15	19	8	27	38	38	174	3,6	535	20

4. táblázat

vőlegényt a pozsonyi evangélikusoknak. A protestáns népesség sajátos szórtsága a térségben, valamint a helyi evangélikus lakosság társadalmi heterogenitása azt eredményezte, hogy e vőlegények lakóhelyei nem koncentrikus körökkel megrajzolható övezeteket alkotva ábrázolhatók. Egyik csoportjuk a közeli kisvárosokban élt, ahol az evangélikus gyülekezet 1000–2000 főt számlált. Bazin, Modor és Szentgyörgy szabad királyi városok lakossága elsősorban a szőlőtermesztésből élt (az 1828-as összeírás alapján egyik sem volt piacközpont), a csallóközi Somorja mezővárost viszont forgalmas országos vásárai és hetipiacai avaták jelentős piacközponttá.²⁸ Mégis, az e városokból kikerülő vőlegények jellemzően polgári (kézműves) foglalkozást űztek, világos jeleként annak, hogy a társadalmi endogámia magasabb érdeknek számított, mint a lakóhelyi párválasztás. A soproni és győri evangélikus polgársággal régi és szoros kapcsolat fűzte össze a pozsonyiakat, ami megmutatkozik abban, hogy a pozsonyi választott polgárságba folyamatosan nagy számban kerültek be e városokból származó polgárok. A soproni polgárokra vonatkozó prozopográfiai adatgyűjtés összevetése a pozsonyi anyakönyvi adatokkal szintén bizonyítja e két város kapcsolatának intenzitását.²⁹ Pest jelenléte azért érdekesség a listán, mert ez (és Buda) fekszik egyedül jelentős távolságra Pozsonytól. A lutheránus patrícus polgárság hálózatának működését bizonyítja ugyanakkor, hogy a 24 közül legalább hét esetben az előző nemzedékben éppen Pozsonyból elszármazott pesti polgárok választottak maguknak Pozsonyból menyasszonyt, és legalább tíz további esetben a tágan értelmezett térségből (Rusztól, Kőszegről, Győrből) érkeztek az újonnan szervezett pesti egyházba. Bécs jelenlétét a listán közelsége és a pozsonyi polgárság szoros kapcsolatai magyarazzák. A Duna mentén fekvő, közeli Hainburg szerepe a pozsonyi evangélikusok házasodási piacán élesen elüt az eddig említett településektől: kivétel nélkül felekezetileg egyes házasságokat kötöttek a pozsonyiak (többnyire a menyasszony volt katolikus), és jellemzően az ottani dohánygyárban alkalmazott kézműveslegények vagy munkások voltak a vőlegények. Végül, a települések utolsó csoportjában Moson megyei mezővárosokat (Oroszvár, Gállos, továbbá Rajka) és falvakat találunk. Az ezekben lakó, főként őstermelő, a német szövegben a *Mitnachbar* kategóriával leírt – talán jobbágy jogállású – vőlegények többsége azonban nem pozsonyi, hanem főrévi vagy ligetfalui menyasszonyt (nagy arányban jobbágy-özvegyeket) vett feleségül.

Némileg más képet mutat azoknak a településeknek a listája, ahonnan a bevándorló vőlegények származtak, és ezekből a különbségekből a település-

²⁸ Az egyes települések gazdasági arculatára lásd FÉNYES, 1851, Somorjára emellett BÁCSEKAI-NAGY, 1984.

²⁹ TÓTH, 2004.; HÁZI, 1982.

közi kapcsolatok eltérő típusaira lehet következtetni. A pozsonyi illetőségű vőlegények közül szisztematikusan csupán az első házasságukat kötők esetében lehet ismerni a származáshelyet, így az arányok kiszámításakor ehhez viszonyítunk.³⁰ Eszerint a Pozsonyba máshonnan bevándorló vőlegények hányada még a nem pozsonyi vőlegényekét is meghaladta (62,4% a pozsonyi származásúak aránya a teljes időszakra), és a kibocsátó helyek száma is több százra rúg. Sopronon kívül egyetlen településről sem származott egy százalékos meghaladó arányú vőlegény. Míg azonban Sopronból, Kőszegről, továbbá egyes Moson megyei településekről (Gállos, Miklósfalva, Rajka) inkább a Pozsonyba település volt jellemző, addig a közelebbi falvak, továbbá a Pozsonytól északra fekvő kisvárosok esetében a koronázó városban menyasszonyt választó férfiak nagyobb arányban vitték haza saját lakhelyükre feleségüket. Emellett a betelepülők származáshelyeinek egy további típusa – a Német Birodalom nagyobb lutheránus városainak csoportja – is kimutatható. Ezen belül kiemelendők a napóleoni háborúk időszakában a katolikus Bajorországhoz került evangélikus többségű területek (Ansbach és Bayreuth fejedelemségek, valamint Nürnberg, Regensburg és Nördlingen városok).³¹ Úgy tűnik, Pozsony a távoli német térségekre is gyakorolt bizonyos vonzást, ami azért is figyelemre méltó, mert míg Pesten a 19. század első felében a messzi (feldunai és ausztriai) bevándorlás aránya jelentősen csökken, és a város közelében fekvő településekről betelepülő súlya megnő, addig Pozsonyban még az 1840-es években is magas a Német Birodalomból érkezők aránya.³²

³⁰ Az összes vőlegény, illetve az első házasságukat kötők származáshely szerinti összetételének elemzése különböző jellegű megfigyelésekre nyújt lehetőséget: az utóbbi az ismétlődések kiszűrése révén mintegy tisztítja az adatbázist, egyben el is rejt bizonyos sajátosságokat. Jól látszik ez Bazin esetében, amelynek Pozsonyban házasuló fiai között sok az özvegy (51 közül 20), és közülük többen pozsonyi kapások lányait vagy környékbeli falvakból származó hajadonokat vesznek el. Ezzel szemben a soproni vőlegények között kisebb az özvegyek aránya (24-ből csak 5), és ebben a csoportban az azonos rangú (kézműves vagy kereskedő családban született) menyasszony választása a jellemző. Vagyis a bazini özvegyek mintha saját lakóhelyük előnytelen volta miatt jelentkeztek volna a pozsonyi házassági piacon, ezzel szemben Sopron özvegy férfitjai nem kényszerültek a pozsonyi házassági piacon megjelenni.

³¹ Az azonosításhoz használt térkép: STIER, 1991. 128. (Süddeutschlands Neuordnung 1789–1816.)

³² Pest: NAGY, 1975. 384. Bácskai Vera a pesti házasulók társadalmi összetételének változását közel évszázados távon elemezve a forrásadottságok miatt nem tudta elkülöníteni az újránházasodókat, így adatait közvetlenül nem tudtam összehasonlítani a pozsonyi arányszámokkal. A pesti adatok azt mutatják, hogy a pesti származású vőlegények aránya hosszabb távon alig változott (25–27 százalék körül mozgott, csupán 1808–1810 között ugrott 37,6 % fölé), miközben a külföldi eredetűek hányada csökkent (bár 1810 körüli 27,5 % itt is magas érték). A legfeltűnőbb növekedés a magyarországi, vidéki születésűek körében

A házasodási életkor a termékenység szabályozása szempontjából centrális fontosságú kérdés a demográfusok szemében. John Hajnal ismert tézise értelmében Nyugat-Európát a nők magasabb életkora (23–24 év) – és emellett a hajadonként maradás szélesebb körű elterjedtsége – jellemzi az első házasság megkötésekor, mint Kelet-Európát. A magyarországi kutatási eredményeket áttekintő Faragó Tamás azt valószínűsíti, hogy a 18. század végén létezett egy, a „nagyobb városokra” jellemző házasodási modell, amely többé-kevésbé megfeleltethető a nyugat-európai modellnek (a nők 23–24 éves korukban házasodnak először). Emellett két további modellt különböztet meg: egy „korai” (19–20 év körül) és egy, a nyugati határszélen és Szepességben elterjedt, németes hatást mutató, későbbi (21–22 év körüli) házasodással jellemezhető típust.³³ Ha feltételezzük, hogy ez utóbbit és a „városias” házasodási modellt hasonlóná teszi, hogy mindkettő döntően német etnikai területen él, az eltérés viszont az agrár, illetve iparforgalmi tevékenység közötti különbséggel függ össze (például az örökösödéssel, vagy a mesterség tanulásának elhúzódásával), akkor kérdéses, hogy a korabeli mércével vitathatatlanul urbanizáltak minősíthető, ugyanakkor számszerűleg az őstermelés által dominált és a nyugati országhatárra eső pozsonyi evangélikus egyházhoz tartozók körében melyik házasodási modell volt érvényben.

Az (esküvő alkalmával bevallott) házasodási életkort a házassági anyakönyvek 1804 óta rögzítették ebben az egyházközségben. Ettől kezdve a máshol kötött házasságoktól, valamint mintegy száz további esettől eltekintve rendelkezésre áll az adat. Az alábbiakban két módszert alkalmazva – az évenkénti átlag alakulásával, illetve a teljes időszakot négy azonos, mintegy évtizednyi hosszúságú időszakra osztva és a menyasszonyok életkorának megoszlását táblázatba szerkesztve – elemezzük a házasodási életkort.

Az 5. táblázat az átlagos házasodási életkor változásait mutatja. Az adatokból kitűnik, hogy a nők esetében 22–23 év körül mozog az első házasodás életkora. Míg egyfelől a francia megszállások körüli néhány év, majd az 1830-as évek közepe az átlag esését hozta, addig összességében a korszak elejétől a végéig mintegy egy éves emelkedés mutatkozik (az éves átlagértékekre lineáris

mutatkozott, akik aránya az 1820-as évek végére megközelítette a 25 százalékot. Emellett csökkenü a két város összehasonlíthatóságát földrajzi helyzetük is: a határváros Pozsonyban másképpen értelmezendő a külföldiek aránya, mint Pesten.

³³ FARAGÓ, 1999. 55.

Év	Korátlag meny. (1.h.)	Korátlag vól. (1.h.)	Korátlag meny.	Korátlag vól.
1804	23,2	26,6	26,2	31,9
1805	22,7	26,7	24,4	30,5
1806	21,2	26,5	23,2	29,5
1807	22,0	26,7	24,6	29,0
1808	22,3	26,6	25,0	31,6
1809	20,8	26,6	22,0	27,5
1810	22,0	27,8	25,5	33,4
1811	22,9	27,2	26,2	31,5
1812	23,1	28,0	26,2	30,6
1813	23,0	27,0	27,3	32,5
1814	22,6	26,6	25,2	30,2
1815	22,1	26,6	23,7	30,4
1816	22,4	27,4	25,2	31,4
1817	22,7	27,2	26,0	32,3
1818	23,4	26,8	27,0	32,8
1819	23,5	26,5	26,4	32,4
1820	22,7	27,1	24,3	28,6
1821	22,2	26,7	23,5	29,1
1822	22,9	26,8	25,4	29,7
1823	23,5	29,0	27,6	31,4
1824	24,0	27,2	24,7	30,9
1825	22,8	27,5	25,2	30,1
1826	23,5	29,4	25,2	31,7

Év	Korátlag meny. (1.h.)	Korátlag vól. (1.h.)	Korátlag meny.	Korátlag vól.
1827	22,8	27,1	24,3	29,6
1828	22,6	26,3	23,5	29,5
1829	23,7	28,0	25,7	31,4
1830	23,8	29,0	25,7	33,3
1831	23,1	27,1	24,5	30,9
1832	23,6	28,3	26,5	32,5
1833	22,5	26,9	22,9	28,0
1834	22,2	28,2	23,5	30,4
1835	22,3	28,3	24,0	30,6
1836	23,7	27,7	24,5	32,0
1837	21,7	27,0	23,1	28,7
1838	22,0	27,1	24,8	30,6
1839	22,7	27,4	23,8	29,7
1840	23,3	27,8	24,4	31,9
1841	23,6	26,7	24,9	30,2
1842	23,5	28,0	24,6	28,8
1843	22,8	27,0	24,7	30,0
1844	23,6	26,8	24,8	30,5
1845	23,8	28,6	24,1	30,9
1846	23,7	28,6	25,4	30,7
1847	23,8	28,5	25,1	31,3
1848	23,3	28,4	23,9	30,8

5. táblázat

regressziót számítva 22,5 körüli értékről 23,5-re). A férfiakra hasonló trend vonatkozik, ám ők átlagosan 4,5 évvel idősebben kötötték első házasságukat, és más évek (főként az 1820-as évtized) hoztak jelentősebb ingadozást.

A menyasszonyok első házasságakor regisztrált életkorának eloszlása kis mértékben változott a 19. század első felében (6. táblázat). A görbének eleinte két csúcspontja van (20 és 22 évnél), ám a korábbi a reformkorra ellaposodik. Az is megfigyelhető, hogy a 22 évesnél idősebb menyasszonyok végig többen vannak, mint az ennél fiatalabbak, és arányuk némileg még nő is. Elvértve fordul csupán elő 16 éves menyasszony, és a 17 évesek száma is csökken, míg az első alkalommal harminc felett férjhez menő nők száma feltűnően magas.³⁴ Az első benyomások szintjén megállapítható, hogy az ilyen, magasabb életkorban kötött házasságok között gyakori az idegen (nem pozsonyi), és aránylag kevés a szőlőműves vagy (környékbeli) jobbágycsaládban született nő, ez az összefüggés azonban még további, precízebb elemzést tesz szükségessé.

Mindebből annyi tanulság szűrhető le, hogy a pozsonyi német evangélikus közösség esete megerősíti a korábbi megfigyeléseket – illeszkedik a németes városokra jellemző tendenciához, ahol a nők a nyugat-európai modellre emlékeztetően magas átlagos életkorban kötötték első házasságukat.

A házassági szezonális

A magyarországi szakirodalomban Faragó Tamás mutatott rá arra, hogy a házasságkötés napjának vizsgálata alkalmas „a társadalom időgazdálkodásának” részleges megragadására, ugyanis az egyéni döntési lehetőségeket korlátozzák a közösségi szabályok.³⁵ A csekély számú hazai kutatási eredmény összehasonlítása nyomán a házasságok időbeli megoszlásának tendenciaszerű, fokozatos kiegyenlítődése tűnik ki, ami éppen e normativitás csökkenésével hozható összefüggésbe.

³⁴ A forrás ritka kivételtől eltekintve feltünteteti vagy a családi állapotot (ám ezt csupán a táblázatos forma bevezetésétől, 1820-tól), vagy a menyasszony „rangját” is jelző kifejezések egyikét (az úri *Fräule*, illetve a „közönséges” *Jungfer* az első házasságnál, *Frau* vagy semmi az újraházasodásnál). Emellett viszonylagos biztonsággal jelzi a családi állapotot, hogy a menyasszony szüleinek adatait rögzítették vagy az elhunyt férjét. Özvegyeknél még a születés szerinti családnév megadása is csak az időszak második felében válik gyakorlattá. Mindezek ellenére elképzelhető, hogy egyes esetekben özvegyasszonyokat is hajadonként jegyeztek fel.

³⁵ FARAGÓ, 1999. 45.

Életkor	1804–14	1815–25	1826–36	1837–48	összes
16	2	1	1	3	7
17	21	8	11	7	47
18	46	47	55	22	170
19	57	52	54	57	220
20	83	67	67	60	277
21	35	35	48	62	180
22	72	50	59	69	250
23	30	31	50	40	151
24	45	39	53	42	179
25	22	27	40	36	125
26	26	16	28	26	96
27	22	13	21	27	83
28	19	11	22	19	71
29	7	13	18	7	45
30	11	17	17	24	69
31–35	40	32	39	41	152
36–40	45	28	29	22	124
40 fölött	36	33	21	19	109

6. táblázat

A szakirodalom a házassodás éves ritmusának elemzésekor a hónapokat tekintti egységnek, annak ellenére, hogy elsősorban az egyházak által elrendelt tilalmak jelentik a szóba jöhető időszakok kereteit, és ezek a periódusok nem hónapokhoz, hanem egyházi ünnepekhez (a keresztyényeknél a nagyböjthöz és az adventhez) kötődnek. És mivel a nagyböjt ún. változó ünnep, amelynek kezdete a holdtölte idejétől függően 35 különböző napra eshet,³⁶ az egyes hónapokban megkötött házasságok számával aligha lehet pontosan mérni az éven belüli ingadozást. Mégis, noha a pozsonyi evangélikus anyakönyvek vizsgálata nyomán világosan látszik, hogy a tilalmi időszakok kezdete előtti hetek-

³⁶ SZENTPÉTERY, 1912. 15.

ben és után sűrűsödik a házasodás, a jobb összehasonlítás kedvéért én is havi bontásban közlöm a házasodás ritmusát.³⁷

A tízévenkénti eloszlási adatok százalékos arányai (7. táblázat) azt mutatják, hogy a pozsonyi evangélikusok körében három időszakban kimagasló a házasságok száma. Legjelentősebb a január–februári időszak (pontosabban a vízkereszt és hamvazószerda közötti periódus), amikor a házasságok 30–40 százalékát kötik. Emellett május és november emelkedik ki, míg a többi hónapban 10 százalék alatti az előfordulás, ezen belül márciusban és decemberben csupán elvétve fordul elő házasság. Ez a megoszlás illeszkedik Faragó Tamás (az 1870-es évek gyakorlatára vonatkozó) megállapításához, amely szintén ezekben a hónapokban találta a leggyakoribbnak a házasságkötést, és ahhoz is, hogy az evangélikusok gyakorlata eltér a reformátusokétól, hasonlít viszont a katolikus és ortodox felekezetekhez.³⁸

Figyelemre méltó viszont, hogy az e kiemelt hónapokra eső házasságok aránya az évtizedek múltával csökkent. Ez nem csupán az év eleji időszakban kötött házasságok arányának visszaszorulásában mutatkozik meg (a közel 40 százalékról 30 százalékra), hanem a tizenkét hónapra jutó százalékos értékekre számított szóródás esésében is, amely a század első évtizedétől a negyvenes évekre aránylag egyenletes ütemben (6.4-ről 4.8-ra) csökken. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a század első évtizedében – talán részben a várost akkoriban sújtó válságos eseményekkel összefüggésben – ez az érték meghaladja az előző két évtized szóródás-értékeit, akkor a változás kezdetét az 1810–1820-as évekre tehetjük.

Az esküvők időbelisége nem csupán az év, hanem a hét szintjén is sajátos rend szerint alakul, amit szintén közösségi (részben egyházi) normák szabályoztak. Az erre vonatkozó, elsősorban néprajzi jellegű szakirodalom tételeit a kis számú anyakönyvi feldolgozás alapján Faragó Tamás részben megcáfolta, azt hangsúlyozva, hogy e szokások felekezetenként eltértek. A pozsonyi anyag

³⁷ Csupán elvétve fordul elő például a nagyböjti vagy adventi időszakban kötött házasság. E kivételek egyike éppen az egyik lelkész, Trencsánszky Ferenc házassága (1804. március 16-án), amikor a tekintélyes és vagyonos Zechmeister Ádám választott polgár vaskereskedő és királyi faktor özvegyét vette feleségül. A rendelkezésre álló adatokból nem sikerült megfejtenünk a rendkívüli időzítés okát, hiszen az ekkor 52 éves menyasszony csak 1803. októberében özvegyült meg, vagyis a gyászév fele sem telt még el, és a jóval később bekövetkezett haláluk alapján súlyos betegséget sem indokolt feltételeznünk (Trencsánszky 1818-ban, felesége 1823-ban hunyt el).

³⁸ FARAGÓ, 1999. 46.

Házasságok száma

	1780-89	1790-99	1800-09	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes
jan.	99	103	105	108	135	145	110	805
febr.	102	115	120	129	160	140	121	887
márc.	3	7	3	16	6	9	14	58
ápr.	24	36	37	31	49	54	40	271
máj.	83	79	58	64	81	95	79	539
jún.	38	44	38	40	62	55	63	340
júl.	28	41	31	37	57	48	44	286
aug.	35	26	36	30	45	52	52	276
szept.	40	39	36	39	71	61	61	347
okt.	38	32	35	43	49	64	64	325
nov.	67	53	88	65	102	126	97	598
dec.	0	2	1	1	0	4	1	9
összes	557	577	588	603	817	853	746	4741

Százalékban

	1780-89	1790-99	1800-09	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes
jan.	17,8	17,9	17,9	17,9	16,5	17	14,7	17
febr.	18,3	19,9	20,4	21,4	19,6	16,4	16,2	18,7
márc.	0,6	1,2	0,5	2,7	0,7	1,1	1,9	1,2
ápr.	4,3	6,2	6,3	5,1	6	6,3	5,4	5,7
máj.	14,9	13,7	9,9	10,6	9,9	11,1	10,6	11,4
jún.	6,8	7,6	6,4	6,6	7,6	6,4	8,4	7,2
júl.	5	7,1	5,3	6,1	7	5,6	5,9	6
aug.	6,3	4,5	6,1	5	5,5	6,1	7,0	5,8
szept.	7,2	6,8	6,1	6,5	8,7	7,2	8,2	7,3
okt.	6,8	5,6	5,9	7,1	6	7,5	8,6	6,9
nov.	12	9,2	15	10,8	12,5	14,8	13,0	12,6
dec.	0	0,3	0,2	0,2	0	0,5	0,1	0,2
összes	557	577	588	603	817	853	746	4741
szóródás	6,12	6,04	6,36	6,07	5,74	5,44	4,81	5,64

7. táblázat

alapján azonban az is kétséges, hogy a péntek valóban „tiltott nap” volt-e minden keresztény felekezetenél, és hogy az istentiszteletek napján valóban tilalmazták az esketést.³⁰ (8. táblázat)

	1780-89	1790-99	1800-09	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes
hétfő	256	245	273	260	247	294	220	1795
kedd	244	295	238	238	278	199	101	1593
szerda	18	12	20	23	37	20	25	155
csütörtök	19	12	27	23	50	44	65	240
péntek	3	7	2	19	6	11	13	61
szombat	8	1	8	15	14	13	17	76
vasárnap	5	5	10	24	171	272	303	790
ismeretlen	4		10	1	14		2	31
hétfő- kedd	500	540	511	498	525	493	321	3388
H-K%	89,8	93,6	87,1	82,7	65,4	57,9	43,1	71,5

8. táblázat

Az adatokból egyrészt kiolvasható, hogy a vizsgált időszak teljességére jellemző, hogy egyik nap sem számított tilalmasnak. Másrészt a hetven év során alapvető átrendeződés játszódott le a preferált napok között, amit elsősorban a kezdetben domináns hétfői és keddi napok fokozatos, töretlen és erőteljes háttérbe szorulása jelez (90 százalék körüli arányról 43 százalékra). Ezzel párhuzamosan elsősorban a vasárnapi házasság hányada emelkedett, ami részben a felekezeti vegyesházasságokkal magyarázható, ugyanis a katolikusoknál a vasárnap volt a legnépszerűbb esketési nap. Ez az összefüggés azonban az 1818 és 1848 közt vasárnap kötött házasságoknak csak mintegy felét magyarázza (764-ből 395 esetet), a többi esetben zömmel helyi evangélikus családok gyermekei közötti házasságokról van szó, és az összes vegyesházasságnak is csak 48 százaléka esett vasárnapra. Az esküvő napját a lakhely is befolyásolta – az 1820-as évekig a szerdai házasságok több mint fele récsei felek között kötöttet, a főréviek és a ligetfaluiai viszont tipikusan kedden esküdtek. Általában is megfigyelhető, hogy a hétfői és keddi esküvők dominanciája idején még a valamilyen értelemben idegennek számító vőlegények – az eddig említett helyzeteken kívül például kézműveslegé-

³⁰ FARAGÓ, 1999. 53.

nyek vagy katonák – házassága esett a többi napra. Ez pedig azt sugallja, hogy a helyi egyház normáit elsősorban a gyülekezet tagjaira alkalmazták, a későbbiekben viszont a saját egyháztagokra és az idegenekre vonatkozó szabályok közti különbségek veszítettek jelentőségükből.

Következtetések

A pozsonyi német evangélikusok házassági anyakönyveinek még oly kezdetleges, lezáratlan elemzése is azt jelzi, hogy ez a gyülekezet urbánus minőséget képvisel, és ennyiben elűt a hazai szakirodalomban eddig leírt településektől. Ezt mutatja a felekezeti vegyes és a földrajzilag exogám házasságok kiemelkedő aránya, továbbá a magasabb első házasságkötési életkor és az esküvő napjának a tendenciájában egyre egyenletesebb eloszlása mind az év hónapjainak, mind pedig a hét napjainak a szintjén. A népes és társadalmilag is tagolt közösség viszonylag jelentős szabadságot élvezett a párválasztáshoz kapcsolódó döntéseiben, bár ennek mértékét akkor lehetne igazán megítélni, ha több magyarországi esettanulmányhoz lehetne hasonlítani a pozsonyi eredményeket. Emellett további feladat a kutatás elmélyítése részint a menyasszonyokra vonatkozó adatok elemzésével, részint a többi anyakönyv adataival való összevetés révén – a halálozás ismerete például az újránházasság gyakoriságát és gyorsaságát, a születések vizsgálata pedig a házasságon kívüli kapcsolatok és az esküvőt megelőző megfogadás elterjedtségét segítene megvilágítani. Végül, a demográfiai megfigyelések társadalmi háttérbe ágyazása annak megértéséhez járul majd hozzá, hogy az „urbánus” jelenségek mögött mennyiben ragadhatók meg „polgári”, „plebejus” vagy egyéb normák.

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

Levéltári források

MOL (Magyar Országos Levéltár)

Helytartótanácsi Levéltár, Városi Osztály (C. 49.)

Mikrofilm-tár, X szekció (külföldi iratokról készített másolatok)

MOL X7768 (a pozsonyi Szent Márton rk. plébánia anyakönyvei)

AMB (Archív Mesta Bratislavy)

Matriky (anyakönyvek, M szekció)

Kiadott források

FÉNYES

- 1851 FÉNYES Elek: *Magyarországnak geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leiratik*. Pest 1851. [reprint: 1984]

NAGY

- 1828 NAGY, Ludovicus: *Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum*. Buda, 1828.

Névtár

- 1840 *A bányakerületi evangélikus superintendencia névtára*. H.n. [Pest] 1840.

Schematismus 1828

Schematismus venerabilis cleri archi-diocesis Strigoniensis ad annum MDCCCXXVIII. Tyrnaviae, 1829.

Szakirodalom

BÁCSKAI

- 1979 BÁCSKAI Vera: Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). In: *Tanulmányok Budapest múltjából*, XXI. köt., 1979. 49–101.

BÁCSKAI–NAGY

- 1984 BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, Akadémiai, 1984.

BENDA

- 2001a BENDA Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2001. 223–249.
- 2001b BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban: Keszthely társadalma 1740–1849*. PhD disszertáció. ELTE BTK, 2001. (kézirat)

BUSKÓ

- 2003 BUSKÓ Tibor László: A magyarországi városmonográfiák történeti demográfiájáról. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2003. 317–341.

DUKA ZÓLYOMI

- 1977 DUKA ZÓLYOMI Norbert: Pozsonyi himlőjárványok és himlőhalálozások a 18. század végén (1786–1800). In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. köt., Budapest, 1977. 325–344.

ELTER

- 2002 ELTER András: A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében, 1724–1895. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, 2002. 143–199.

FARAGÓ

- 1993 FARAGÓ Tamás: Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXX–XXXI. köt., Miskolc, 1993. 181–203.
- 1999 FARAGÓ Tamás: A házasságkötés kalendárium a 18. században. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In: Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Miskolc, 1999. 34–63.
- 2000 FARAGÓ Tamás: A város népessége. In: *Miskolc története III. 1702–1847-ig*. Szerk.: Uő. 1. köt. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum, 2000. 151–272.

FAZEKAS

- 1998 FAZEKAS Csaba: Válogatott források és irodalom a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vita történetéhez a reformkori Magyarországon. In: *Gesta*, 5. (1998) 1. sz. 86–101.
(http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/tortenei/mo_1790/egyhforr/html/01.htm#5)

HÁZI

- 1982 HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. 1–2. köt. Budapest, Akadémiai, 1982.

HORVÁTH–LEHOTSKÁ–PLEVA

- 1978 HORVÁTH, Vladimír–LEHOTSKÁ, Darina–PLEVA, Ján: *Dejiny Bratislavy*. Bratislava, Veda, 1978.

NAGY

- 1975 NAGY Lajos: Budapest története 1790–1848. Társadalom. In: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. (Budapest története III.) Szerk.: KOSÁRY Domokos. Budapest, Akadémiai, 1975. 373–426.

SAS

- 1973 SAS Andor: *A koronázó város, a bécsi kongresszustól a nagy márciusig (1815–1848)*. Bratislava, Madách, 1973.

SCHRÖDL

- 1906 SCHRÖDL József: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*. 1–2. köt. Pozsony, k.n., 1906.

STIER

- 1991 STIER, Hans-Erich et al. (Hrsg): *Grosser Atlas zur Weltgeschichte*. München, Orbis, 1991.

SZENTPÉTERY

- 1912 SZENTPÉTERY Imre: *Oklevéltani naptár*. Budapest, k.n., 1912.

TÓTH

- 2000 TÓTH Árpád: A megőrzött presztízis. Pozsony rendi polgársága a XIX. század első felében. In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk.: BÓDY Zsombor–MÁTAY Mónika–TÓTH Árpád. Budapest, Osiris, 2000. 151–175.
- 2003 TÓTH Árpád: Polgárfelvételi stratégiák és a polgári cím vonzereje Pozsonyban a 19. század első felében. Előadás Budapest Főváros Levéltára *A szabad királyi városok a magyar történelemben* című konferenciáján, 2003. novemberében (megjelenés alatt)
- 2004 TÓTH Árpád: „A polgárok józanabb része...” Pozsony evangélikus választott polgárai, 1800–1848. (Archontológia és prozopográfia.) In: *FONS*, 2004 (megjelenés alatt)